

CONFRARÍA DA MISERICORDIA

GREMIO DE MAREANTES

Cangas do Morrazo 2025



CERIMONIAS DO DESENCRAVO E CRISTOS ARTICULADOS EN GALICIA

Julio González Montañés

Introdución

O Acto ou Función do Desencravo ou Descendemento da Cruz segue formando parte das celebracións da Semana Santa peninsular e adoita ser o preludio das procesións do Santo Enterro no serán do Venres Santo. Utilizando un cristo de madeira articulado representase no interior dun templo, ou no seu atrio, pórtico ou praza, o relato evanxélico no que se afirma que Xosé de Arimatea e Nicodemo baixaron a Cristo da súa cruz no Gólgota para darlle sepultura. A cerimonia pode correr a cargo de igrexas ou de confrarías, os que, coa axuda de escadas, retiran os cravos e baixan a imaxe, xeralmente axudándose dun sudario de tea branca que pasan por baixo das axilas do cristo e apoian no traveseiro da cruz a modo de padiola. A continuación, os oficiantes introducen a imaxe, cos brazos pregados, nunha urna-sepulcro a modo de enteiro simbólico.

A cerimonia do Descendemento actual ten un carácter paralitúrxico, posto que, polo xeral, se desenvolven por actores laicos, ao marxe da liturxia oficial, pero as súas raíces atopámolos en antigas prácticas litúrxicas da Semana Santa: os rituais medievais da Adoración e da Deposición da Cruz que tiñan lugar durante a misa de Venres Santo.

1. Adoratio e Depositio Crucis

Nas igrexas antigas, este ritual comezaba co sacando o crucifixo en procesión solemne e a continuación tiña lugar o rito da Adoratio Crucis, que se desenvolvía con dous diáconos levando unha cruz cuberta cun pano que ían descubriendo gradualmente, adorando daquela a cruz e bicando o madeiro todos os membros da congregación. Posteriormente introducíase unha hostia, unha cruz ou un crucifixo nun sepulcro simbólico, que polo xeral era un oco no propio altar da igrexa (Depositio Crucis). Nel permanecía ata o Domingo de Resurrección, cando se abría o locus, retirábase a cruz ou a hostia e colocábase de novo solemneamente no altar maior (Elevatio Crucis ou Elevatio Hostiae).

A peregrina galega Etheria (ou Egeria) describe en Xerusalén no século IV o ritual da Adoratio, e sabemos que se practicaba en occidente desde o século VII, tanto na liturxia romana (Ordo XXIII) como na galicana (Leccionario de Luxeuil), na visigótica-mozárabe (Liber Ordinum) e na milanese (Manuale Ambrosianum). Na antiga liturxia hispana, o ritual da adoración facíase cunha cruz ou cunha reliquia —un lignum crucis— que un dos dous pueri elevaba e mostraban á congregación que, de xeonllos, cantaba o Ecce lignum crucis, diversas antifonas e o Crux fidelis ou Pange lingua de Venancio Fortunato. A continuación, se recitaban oracións ad crucem adorandam e o lignum depositabatur na urna ou sepulcro.

Dende finais do século X a cerimonia da Adoratio Crucis facíase na península ibérica en relación co canto do Popule meus, popularmente coñecido como os Improperios. Trátase dun texto moi antigo—quizais do século VII—, que no Liber Pontificalis Rotæ ou Sacramentario de Roda de Isábena (ca. 1000, vinculado á liturxia narbonense) convértese nun diálogo dramático entre Cristo crucificado e o xénero humano, diálogo que era interpretado o Venres Santo por dous ou máis cantores que entoaban alternativamente os seus versos:

Cantor 1: *Popule meus, quid feci tibi? Aut in quo contristavi te? Responde mihi.*

[Pobo meu, que che fixen? En que che ofendín? Respóndeme]

Cantor 2: *Quia eduxi te de terra Aegypti: parasti Crucem Salvatori tuo...*

[Eu saqueiche de Exipto, e ti preparaches unha cruz para o teu Salvador]

En Galicia aínda se canta o *Popule meus* en Xunqueira de Ambía, e temos algúns indicios da existencia destas cerimonias en datas tardías: do século XVI é un pergamiño de Ponte de Lima (norte de Portugal) que contén unha deficiente tradución castelá da *Oratio Ieremiae*—con partitura, e letra infestada de galeguismos—, que para Solange Corbin só puido ser utilizada nunha cerimonia da *depositio*¹, o que supón, polo tanto, unha proba da súa existencia na diocese galega de Tui, á que Ponte de Lima pertenceu ata mediados do século XV.

Relacionada probablemente coas ditas cerimonias está a do *Santo Encierro* da catedral de Lugo, da que xa no século XVII se afirmaba que se facía "*desde tiempo inmemorial*". Trátase dun ritual semilitúrxico, no que interviñan tanto o concello coma o bispo, o clero catedralicio e mais os cabaleiros da cidade, que incluía unha solemne procesión polas naves da catedral dende o altar ata o trascoro, no que estaba situado o monumento no que se depositaba a hostia consagrada, metida nunha arqueta pechada con tres chaves e selada con lacre polo concello. Aínda que en Lugo o *Encierro* se facía o Xoves Santo, non o Venres, os documentos refírense á arqueta da reserva eucarística como a *Urna*, e ao monumento do Xoves Santo como o *Altar do Santo Sepulcro*, o que parece indicar que a cerimonia lucense podería ser unha evolución dos antigos rituais da *Depositio hostiae* que se facían nos Venres Santos nas igrexas medievais².

2. Desenvolvemento da cerimonia do Descendemento.

As celebracións litúrxicas simbólicas dos séculos X-XII transformáronse, polo menos dende principios do século XIII, en representacións paralitúrxicas coa aparición de crucifixos nos que a efixie de Cristo ten os brazos articulados e pode ser separada da cruz, o que permite levar a cabo sen dificultade as cerimonias ás que agora podemos denominar **Desencravo**, **Descendemento** e **Enterro**.

En sentido estrito, o Desencravo e o Descendemento son dúas **fases distintas do ritual**. Con todo, na Península estas cerimonias coñécense xeralmente como o **Descendemento** (**Descendemento** en Galicia), o **Abajamiento** (en Aragón, onde se emprega tamén a voz **Desprendimiento**), o **Davallament** (na área catalá-mallorquina) ou o **Descimento da cruz** (en Portugal). A denominación **Desenclavo** (**Desencravo** en Galicia) utilízase en Galicia, Asturias e na zona occidental de Castela-León; a variante **Desenclave** emprégase en Álava; **Desclave** en Palencia e Cantabria; **Desenclavación** en Estremadura; e **Desenclavamiento** en Murcia, Almería, Córdoba e algúns outros lugares.

Independentemente da súa denominación, os Descendementos peninsulares seguen en xeral un **modelo de representación** que é practicamente invariable. O acto ten lugar habitualmente na tarde do **Venres Santo**, ben no interior dunha igrexa, ben no seu adro ou pórtico, e nalgúns ocasións nas prazas públicas. No presbiterio do templo e/ou nun estrado dispónse a **cruz co cristo articulado**, habitualmente detrás dunha cortina ou cuberto cunha tea negra ou morada, e aos lados as imaxes

¹ Cf. CORBIN, Solange, "L'Office portugais de la *Sépulture Christi*", en: *Revue de Musicologie*, XXIX, n° 81-84 (1947), pp. 63-71, e *Essai sur la Musique Religieuse Portugaise au Moyen Âge (1100-1385)*, Les Belles Lettres, Paris-Lisboa, 1952, p. 307.

² Sobre o *Santo Encierro* de Lugo véxase a miña ficha: <https://bit.ly/3ALAplL>

de San Xoán e da Virxe das Dores a modo de Calvario. Á hora establecida, comeza o acto descubrindo a imaxe, e os oficiantes, provistos de escadas, desencravan a imaxe, pregan os seus brazos e descólgana da cruz coa axuda dun sudario que pasan baixo as axilas do cristo. Nalgúns lugares, a continuación poñen a imaxe no colo ou diante da Virxe que, en forma de Piedade, a ofrece para a contemplación dos fieis, mentres que noutros se procede directamente a introducir o Cristo na urna para o *Santo Enterro*.

A cerimonia non ten diálogos. É simplemente un mimo realizado ao ritmo do **relato** dun predicador que vai describindo os acontecementos e dirixe coas súas palabras os movementos dos actores-oficiantes. Os encargados de desencravar a imaxe eran antigamente clérigos ou sancristáns, revestidos con roupas sacerdotais, aínda que na actualidade é frecuente que sexan confrades cos hábitos da irmandade, ou simplemente veciños que fan os papeis de Nicodemo e de Xosé de Arimatea con vestiario máis ou menos apropiado.

A orde de retirada das **Arma Christi** é sempre a mesma: primeiro a cartela co **INRI**; a continuación, a **coroa de espiñas**; logo, o **cravo** da man dereita; despois o da esquerda e, por último, o dos pés. Estes elementos colócanse nunha bandexa ou sobre un coxín que se situarán aos pés da imaxe da Virxe das Dores. Nalgúns casos, saen despois na procesión do Enterro, ben no paso da Dolorosa ou ben portados por nenos vestidos de anxos.

A dificultade práctica que presenta o **descenso controlado** da estatua adoita liquidarse empregando dúas **escadas**: nuns casos escalas simples apoiadas por detrás en ambos os lados do traveseiro da cruz, e noutros, escadas de tesoira colocadas aos lados do crucificado. As primeiras son as maioritarias e debe de tratarse do sistema tradicional, xa que así aparecen adoito representadas na arte. Xeralmente son de madeira, aínda que nalgúns Descendementos recentes ou recuperados se utilizan escadas modernas de aluminio e neles hai numerosas variantes: crucifixos e esqueiras apoiados nun muro ou nun contraforte do templo, cristos desencravados dende unha estada ou imaxes provistas dun enganche nas costas que as suxeita á cruz, o que permite desencravalas cunha soa escada.

3. Difusión das ceremonias en terras galegas.

As funcións do Descendemento estiveron amplamente difundidas en Galicia. Puiden atopar datos da súa existencia en **139 localidades** [cf. mapa 1]. É de supoñer que as houbo noutros moitos lugares porque, ademais de documental as en todas as provincias, en todas as cidades e practicamente en todas as vilas importantes, o feito de que se conserve tamén memoria delas e de que existan cristos articulados en parroquias rurais leva a pensar que deberon ser tamén moi frecuentes nesas zonas, aínda que moitas veces non deixasen memoria nin rastro documental. De acordo coa división provincial actual, dos casos catalogados 45 pertencen a Pontevedra, 39 á Coruña, 33 a Ourense e 22 a Lugo³. Na actualidade, en 67 dos casos as ceremonias non se realizan, 39 son recuperacións en lugares nos que se deixaran de facer, e só en 15 localidades os Desencravos tiveron continuidade ata os nosos días. Nalgúns con seguridade dende **finais da Idade Media** (Tui, Viveiro, Ares, Fisterra...) e outros polo menos dende os **séculos XVII-XVIII** (Cangas, Moaña, Paradelas, Pontevedra, Pontedeume...). No mapa de difusión poden apreciarse as principais áreas de concentración: as Rías Baixas e a Terra de Montes, a comarca ourensá do Ribeiro, o Golfo Ártabro e a Mariña lucense [cf. mapa 2].

³ Cf. a miña Base de Datos en Internet: <https://juliomontanes.synology.me/bases/desenclavos/>

Parece que a **súa época dourada** en Galicia e no resto de España foi o **século XVII** (a maioría dos cristos articulados conservados son desta centuria). Aínda que as ceremonias seguiron sendo populares ata finais do século XVIII, estas ceremonias **decaeron no XIX, nalgúns casos polas prohibicións administrativas** ou da xerarquía eclesiástica, **pero na maioría pola exlastración** de 1834-35, que reduciu drasticamente o número de conventos franciscanos e dominicos que en moitas localidades se encargaban da organización e execución da cerimonia (cf. *infra*).

De acordo coas noticias existentes cabe pensar que houbo unha **certa recuperación da práctica a finais do século XIX**, pero nos **anos 30 do século XX abandonouse en moitos lugares**, tanto pola lexislación da Segunda República como polas transformacións sociais que tiveron lugar nesa década en España. Nos **anos 40 e 50 recuperouse**, pero **decaeu de novo** como consecuencia da confusión que produciron as sucesivas reformas litúrxicas da Semana Santa que levaron a cabo Pío XII, o Concilio Vaticano II e Paulo VI, e dos cambios políticos e sociais dos **anos 70-80**. Aínda que as ceremonias se mantiveron nalgúns lugares, noutros as confrarías extinguíronse e os Desencravos desapareceron ou só se facían algúns anos dependendo da vontade dos párrocos.

É a **finais do século XX**, ou xa no século XXI, cando se produciu unha **revitalización** das celebracións da **Semana Santa** e con ela das ceremonias do Descendemento, de modo que se recuperaron mesmo en localidades onde había séculos que non se facían e se perdera a memoria da súa existencia, pero conservaban cristos articulados e/ou documentación sobre elas. Un caso deste tipo é o de Baldomar (Covelo), onde a cerimonia foi recuperada en 2015 por iniciativa do párroco, que atopou documentación da súa existencia dende 1711.

4. Orixes medievais.

Antes mesmo de que aparezan os primeiros Cristos articulados, dende a **segunda metade do século XII**, proliferan os **Calvarios** ou **Descendementos** de madeira (varios casos en Galicia). A súa finalidade resulta controvertida pero a maioría dos estudosos vincúlana coa liturxia pascual, asignándolle un papel no desenvolvemento do drama litúrxico da **Deposición**. Algúns destes Calvarios primitivos teñen Cristos con brazos articulados: Cristo de Mig Aran na igrexa de san Miguel de Vielha (Lleida) [cf. Foto 1], grupo do descendemento da igrexa de santa Eulalia en Eril-la-Vall (Lleida), aínda que adoita afirmarse que se trata de modificacións realizadas en séculos posteriores para adaptalos á realización da nova cerimonia-representación⁴.

En España temos noticias dun Descendemento en 1355 na praza de Pollença (Mallorca) pero non sabemos con seguridade se era utilizado un crucifixo con brazos móbiles. Este elemento está documentado por vez primeira en Europa no **convento de beneditinas de Barking** (Essex, Inglaterra) en 1370, nunha representación

⁴ Engadidos considéranse tamén os brazos articulados e a urna de cristal do Cristo dos Gascones da igrexa de San Justo de Segovia (s. XII), aínda que recentemente algúns estudosos expuxeron dúbidas, afirmando que nalgúns casos románicos as articulacións poderían ser orixinais (Cristo desaparecido de Santa Mª de Benasque, cabeza de Cristo da zona de Jaca con articulación en galleta actualmente nunha colección particular...), e que a escultura románica (relevo do Claustro de Silos, capiteis de Santillana del Mar e de Aguilar de Campoo...) parece demostrar o coñecemento dos Desencravos con Cristos articulados cuxo orixe habería que atrasar polo menos un século (cf. GONZÁLEZ MONTAÑÉS, Julio I., "Articulated Statues of Christ and Ceremonies of the *Descendimiento* in the Western Kingdoms of the Iberian Peninsula (twelfth-sixteenth centuries)", en: *Chagunian, Christophe (dir.): Good Friday Ceremonies with Articulated Figures in Medieval and Early Modern Europe*, University of North Texas - Classiques Garnier, col. *Rencontres* n° 606, París, 2023, pp. 309-367).

pascual na que ademais das imaxes interviñan actores reais ("*Sacerdos repraesentabit personam Christī*", di unha rúbrica).

A de Barking é a primeira noticia documental, pero cristos cos brazos articulados témolos dende o século XIII⁵, e na Península son numerosos os exemplares medievais, algúns tan famosos como o **Cristo da Catedral de Burgos** (ca. 1350), de madeira forrada de pel, brazos abatibles, cabeza móbil, cabelo, barba e uñas humanos, ou o do **mosteiro de Santa Clara de Palencia** (ca. 1400), tamén forrado de pel e con múltiples articulacións. En Galicia son especialmente abundantes (cinco casos medievais –catro do século XIV e un do XV–, aos que cabería engadir algún máis hoxe desaparecido).

Similares ao de Burgos, aínda que quizá algo anteriores (ca. 1325-30), son o **Cristo de Santa María das Areas de Fisterra** [cf. Foto 2] e o **Santo Cristo da catedral de Ourense** [cf. Foto 3], ambos os dous obras doadas polo bispo Vasco Pérez Mariño e probablemente do mesmo autor. Do segundo terzo do século XIV é o exemplar do Museo Diocesano de Tui [cf. Foto 4], procedente do **convento de Santo Domingo** da vila e relacionado con algúns cristos valisoletanos (tipo Cristo de Portillo). Cara a 1355 pódese datar o **Cristo de San Pedro Félix de Hospital do Incio** (Lugo), aínda que non está claro que fose articulado, e máis tardío (último cuarto do XV) é o da sancristía da **igrexia parroquial de Vilabade** (Lugo).

A abundancia de crucifixos articulados en Galicia concorda con outras noticias posteriores que confirman a existencia de cerimonia dramáticas e representacións da Paixón nas vilas galegas: as Constitucións sinodais de Mondoñedo de 1541 informánnos da existencia de representacións de Semana Santa na diocese mindoniense, e o relato do visitador arcebispo de Muxía de 1547, de "*Representaciones de la Pasión de nuestro Señor*".

5. papel das ordenes de predicadores.

É un feito constatado en toda Europa que foron as **ordes mendicantes**, en primeiro lugar os **franciscanos**, pronto imitados polos **dominicos**, os que difundiron as representacións paralitúrxicas da Paixón e especialmente os Desencravs con figuras articuladas, como medio para excitar a piedade dos fieis. No caso galego, a maioría dos exemplos antigos están relacionados con estes institutos relixiosos: o Desencravo de Tui (ca. 1350) e o de Betanzos (ca. 1550) cos dominicos, e o de Vilabade (Lugo, ca. 1475) ou o da Coruña (ca. 1550) cos franciscanos.

Similar relación existe noutros moitos Desencravs posteriores ou de data inicial non documentada como os de Viveiro, Santiago, Ribadavia, Ortigueira (dominicos), ou os de Lugo, Noia, Porto do Son, Cambados e Melide (franciscanos), e nalgúns localidades sabemos que se alternaba a representación anualmente entre os dous conventos mendicantes (en Pontevedra e Ourense, por exemplo).

A cerimonia, tal e como se facía na Idade Media, pode considerarse como unha expresión da **mística franciscana** e a súa énfase na meditación sobre a Paixón (Pseudo San Buenaventura, *Meditationes de Pasione Christi*). Logo, nos séculos XVI e XVII, engádeselle a **mística xesuítica** dos *Exercicios Espirituais*, e nos XIX-XX a dos **Padres Pasionistas** que realizaron numerosas **misións de predicación** polas parroquias rurais galegas, facendo nelas, entre outras funcións, as do Descendemento.

Idéntica conexión franciscana existe en todas as rexións peninsulares, e na maioría dos casos medievais e do século XVI foron os mendicantes os que introduciron a práctica nas localidades nas que estableceron os seus conventos. De xeito inverso, cando no século XIX as medidas desamortizadoras e de exclaustración diminuíron o número de conventos franciscanos e dominicos, en moitas localidades desapareceron as cerimonia do Desencravo porque eran os frades quen as organizaban.

6. Descendemento e o Concilio de Trento

As cerimonia do Descendemento, tal e como chegaron aos nosos días, adquiriron a súa estrutura despois do **Concilio de Trento** (1545-63). Trento transformou a cerimonia paralitúrxica medieval do Desencravo nunha **representación mimada** na que os actores seguen as directrices dun predicador. É un auténtico director de escena que se convirte no elemento fundamental para o éxito adoutrinador e didáctico do acto. Aínda que cómpre lembrar que o concilio non lexislou especificamente sobre o asunto, limitándose a instar os bispos a utilizar as imaxes como medio de predicación e ensino.

En calquera caso foi despois de Trento cando se produciu a introdución na cerimonia do Desencravo do **Sermón do Descendemento** e o **Sermón das Sete Palabras**, centrados ambos na presentación das afliccións e bondades de Cristo e a súa Nai, que serven como exemplo para o auditorio. Segundo algúns autores, este costume orixinouse en América, onde os misioneiros introduciron o acto paralitúrxico como medio de evangelización, engadindo, para mellor comprensión dos indíxenas, a figura do orador sacro que explica o drama e dirixe aos actores.

Porén, o ambiente de reforma, tanto preconiliar como emanado de Trento, e a advertencia conciliar: "*que non se coloquen imaxes algunhas de falsos dogmas, nin que dean ocasión aos rudos de perigosos erros*", levou aos sínodos provinciais e aos teólogos posttridentinos a concretar as imaxes que poderían inducir a erro e as cerimonia susceptibles tamén de facelo. Procurouse regulamentalas para eliminar intrusionas que na nova mentalidade clerical só servían para "*distraer a devoción dos fieis*".

Moitos bispos reformistas españois prohibiron as cerimonia do Descendemento nas súas dioceses ou tentaron reconducilas, regulándoas, separándoas da liturxia e reforzando a súa **función didáctica**. Os seus esforzos tiveron un éxito relativo, xa que nin as prohibicións da propia Igrexa posconiliar nin as posteriores do Estado (Carlos III), nin as críticas ilustradas do século XVIII, puideron facer desaparecer unha **cerimonia dramática** moi popular que sobreviviu ata os nosos días en máis de trescentas localidades peninsulares, nos arquipélagos atlánticos e en toda Latino América.

En Mondoñedo, por exemplo, a condena do sínodo de 1541 do bispo Guevara de "*representaciones, ni remembranzas en la iglesia, ni fuera de la iglesia*", refírese probablemente aos Desencravs, o mesmo que a prohibición de "*representaciones de sermones*" de 1586 (bispo Caja de la Xara). Posteriormente o cardeal Martín de Herrera prohibiu tamén a cerimonia do Desencravo en Compostela no século XIX, contrariado polas excesivas manifestacións de duelo dos fieis que, segundo transmite Vicente Risco, gritaban, choraban e xemían de dor. Tamén polo feito de que en Bonaval tras finalizar o Desencravo as campás tocaban a agonía, algo prohibido xa que a normativa litúrxica impide tocalas ese día (a Confraría do Rosario compostelá tiña un privilexio especial, e aínda se tocan en Viveiro).

É evidente a existencia de **cerimonia do Descendemento** antes de Trento, polo menos dende **principios do século XIV** e probablemente antes, pero é certo que despois do concilio, e unha vez renovada a práctica do Descendemento en terras

⁵ Por exemplo o Cristo de Lecina (colexiata de Alquézar, Huesca), de principios de século e o Cristo castelán do *Museu Nacional Soares dos Reis* de Oporto (inv. n.º 56), de finais da centuria.

americanas, a antiga cerimonia paralitúrxica medieval, de cuxa execución con imaxes articuladas temos escasos datos concretos, converteuse en teatro mimado, dirixido por un predicador e executado xeralmente por segres confrades, aínda que a participación dos eclesiásticos no acto mantívose en moitos lugares ata os nosos días, sendo sacerdotes, presbíteros ou monxes os que o executan.

Coa documentación da que dispoñemos, podemos dicir que é a partir do **Concilio de Trento** cando se difunde o costume de representar o acto do Desencravo como **cerimonia regrada** independente da liturxia e xeralmente levada a cabo por confrarías e irmandades pasionistas, aínda que con supervisión eclesiástica e sermón dun sacerdote. Todo iso con **intención catequizadora** e para estimular a piedade dos fieis, presentándolles de maneira accesible os misterios da Paixón de Cristo. Trento probablemente contribuíu a estender e consolidar a práctica, levándoa dunhas **formas medievais, paralitúrxicas**, a unha formulación máis teatral –en sentido moderno–, con estrados, cortinas, algo de tremoia e sermón en lingua vernácula, de maneira que despois de Trento podemos denominar á cerimonia **Función do Descendemento**.

Do desenvolvemento da *Función* a principios do século XVIII temos un testemuño gráfico moi detallado nun cadro de "el mudo Neyra" (1722) conservado no convento das agostiñas de Medina del Campo (Valladolid), [cf. Foto 5], no que se reproduce con todo detalle o Acto tal e como se facía nesa época⁶.

7. Cerimonia e Teatro

Así pois, o Descendemento comezou sendo unha **cerimonia litúrxica**, pero transformouse en **paralitúrxica** coa intervención de laicos confrades, e converteuse en Teatro despois de Trento. Con todo, xa na época medieval as ceremonias eran drama e espectáculo e, con todos os matices que se queira, creo que podemos incluílas na categoría do que convencionalmente se denomina **teatro medieval**. Da súa espectacularidade non cabe dúbida, tanto polos testemuños antigos que así o recoñecen como polo feito de que aínda nos nosos días o público acode a contemplalas por iso, e non só por devoción.

En canto ao seu **carácter dramático**, derivase do feito bíblico representado e da súa mesma orixe cando os predicadores que dirixían as representacións –xeralmente franciscanos ou dominicos– preocupábanse de destacalo. Sen dúbida que o acadaron se damos creto aos testemuños que nos informan dos prantos, xemidos e expresións de dor dos fieis, aínda que logo lles parecera excesivos a algúns membros da xerarquía eclesiástica que tentaron prohibir ou limitar estas representacións. Dende finais da Idade Media, e especialmente despois de Trento, a teatralidade da cerimonia acrecéntase co emprego de **imaxes articuladas** e **automatismos**, non só o Cristo senón tamén da Dolorosa, da Verónica e de San Xoán (Cangas), e o desexo de **realismo** conduce ao uso frecuente de imaxes de vestir, perrucas, ollos de vidro, uñas de corno, xoias, etc. Existe tamén un mínimo de **tremoia**: cortinas que ocultan a escena (As Ermidas, Verducido, Bande...), uso de carracas para simular o ruído do terremoto producido no momento en que Cristo expirou (Verducido, Xunqueira de Ambía, Pontedeume, Porto do Son...), e estrados para a representación con decoración máis ou menos realista figurando o Calvario (Fistera, Viveiro...). É frecuente tamén a aparición muda na escena de **figuras secundarias** como as Tres Marías e/ou soldados romanos. Menos frecuente é, pola contra, a presenza dos dous

⁶ Cf. SÁNCHEZ DEL BARRIO, Antonio, "La función del Desencravo en un cuadro de 1722: Objetos mágicos y simbólicos en algunos de sus personajes", en: *Revista de Folklore*, nº 187 (1996), pp. 21-25, y GALTIER MARTÍ, Fernando Buenaventura, *Arte y fiesta en la celebración de la Semana Santa: Desde los primeros cristianos hasta las más antiguas cofradías pasionistas*, Mira Editores, Zaragoza, 2014, pp. 134 ss. y fig. 107.

ladrons, Dimas e Gestas, aínda que sabemos que estaban nas súas cruces no desencravo de Santiago de Compostela e no de Cangas, no cal participaron ata mediados da década de 1950 e as figuras aínda se conservan [cf. Foto 6].

Dende finais do século XVI temos tamén, en varias zonas da Península, probas da existencia de **espazos específicos** para a cerimonia-representación, como son as **Capelas do Calvario portuguesas da Beira interior** e da Serra da Estrela (Caria, Seia, Cortes do Meio, Covilhã-Canhoso, Tortosendo, Fundão...), provistas de soportais con púlpitos de pedra elevados para o predicador-director do acto, e de soportes de pedra no centro do recinto para colocar a cruz. Similares son moitas das *Ermidas del Humilladero españolas* da montaña salmantina (Aldeadávila de la Ribera, Mogarraz, Candelario, Linares de Riofrío...).

En Galicia temos algunha desas capelas con pórtico e púlpito exterior deseñadas para celebrar ceremonias litúrxicas e predicar nas romarías, como a capela de Nosa Señora da Gracia en Vilanova de Lourenzá (Lugo) ou a da Virxe das portas abertas de Freás de Eiras en Ramirás (Ourense) pero non son capelas do Calvario. Porén, en algunhas localidades galegas fixéronse auténticos escenarios ao aire libre para as representacións dos Desencravs (os Calvarios de Beade [cf. Foto 7], Quins [cf. Foto 8], A Guarda etc.), e sabemos tamén que nalgún lugar proxectouse a construción dun edificio específico para as mesmas, unha *Capela do Desencravo* como a que se pensou para As Ermidas (Ourense), aínda que non chegase a facerse.

Moitos tratadistas do século XVIII déronse conta da teatralidade das ceremonias, e non dubidaron en cualificas como *autos* e *representacións*, ás veces para condenalas como fixo Frei Diego de Coria, quen prohibiu en 1788 os Desencravs na súa diocese insistindo na "dexeneración" da función litúrxica e no seu carácter *teatral*:

*"Quando tubo su principio la representación de este auto concurrían los fieles al templo... con el olor y fruto de buenas obras y con los sentimientos ynteriores de una devoción y Piedad sólida. Pero abiendo degenerado de aquel espíritu unos se ocupan en miradas lizenziosas, otros en conversaciones mundanas, otros en voces destempladas y otros en unos suspiros y lágrimas sin umedezer y fecundar la tierra del corazón, sacados maquinalmente de los ojos a fuerza de artificios y Esterioridades, como son dar rezios golpes con el martillo para desenclavar el Cadáver del Señor..."*⁷

Pola mesma época o Padre Isla, sen entrar en condeas, describe en ton irónico a cerimonia como un teatro con imaxes articuladas movidas por arames, ás que compara cos monicreques:

*"Por la tarde, a las tres, el Descendimiento. Se hace en la plazuela, que está delante de la iglesia, si el tiempo lo permite. Se ejecutan en él los mismos juegos de manos que en los demás Descendimientos. Salen los venerables varones que representan a San Juan Evangelista, a Nicodemus y a José Abarimatías, con sus toallas, martillos y tenazas, estando ya prevenidas las dos escaleras arrimadas a los brazos de la cruz del medio. Colócase a un lado del teatro una devota imagen de la Soledad, con goznes en el pescuezo, brazos y manos, que se manejan por unos alambres ocultos para las inclinaciones y movimientos correspondientes, cuando San Juan va presentando los instrumentos de la crucifixión, y sobre todo cuando al último los tres venerables varones ponen delante de la imagen el cuerpo difunto de su Hijo, pidiendo la licencia de enterrarle. Suele ser día de juicio. El predicador que de todos desempeñó con mayor aire esta función, fue el que tomó por asunto de ella 'Los titeres espirituales' y al acabar por la mañana el sermón de la Pasión, convidó al auditorio para una función de titeres. Todo dio gran golpe"*⁸.

⁷ CEA GUTIERREZ, Antonio, "Del rito al teatro: restos de representaciones litúrgicas en la provincia de Salamanca", en: *Actas de las Jornadas sobre Teatro Popular en España*, CSIC, Madrid, 1987, pp. 25-52 (pp. 35-36).

⁸ ISLA, José Francisco de, *Historia del famoso predicador fray Gerundio de Campazas*, Editora Nacional, Madrid, 1978, Tomo II, p. 836.

Como no caso dos *Obispiños* ou o *Risus paschalis*, pode suceder que co tempo estas representacións deseen lugar a excesos e desviacións, ou, con maior probabilidade, que a nova mentalidade ilustrada en boga nun influente sector da igrexa –non en toda–, deixase de percibir a utilidade didáctica da cerimonia.

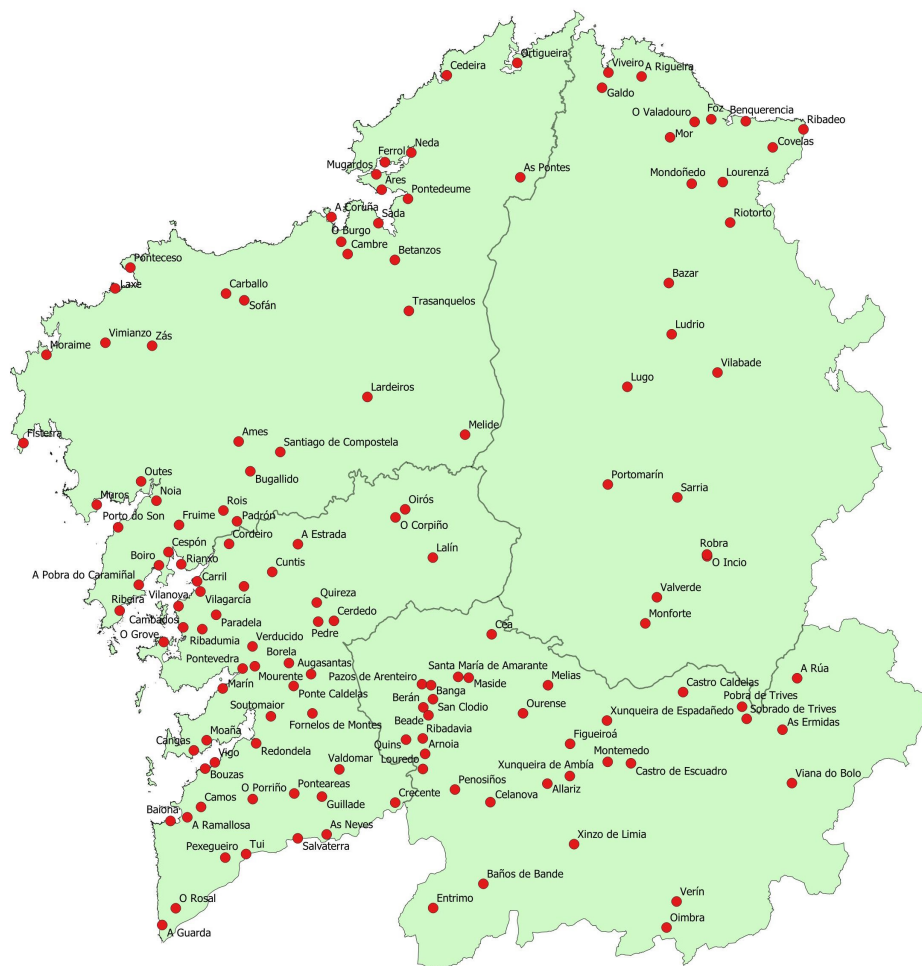
Nota do editor:

Este artigo complementarase na publicación no vindeiro ano desenvolvendo “A popularidade da cerimonia do desencravo en Galicia”.

Texto editado por XALS

Para coñecer máis sobre este tema pode acceder á páxina do autor que se encontra dispoñible no seguinte enlace:

<https://desenclavos.julimontanes.synology.me>



Mapa 1 Desencravos en Galicia



Foto 1. Cristo mutilado de Mig-Aran (Lleida). Anónimo (século XIII).

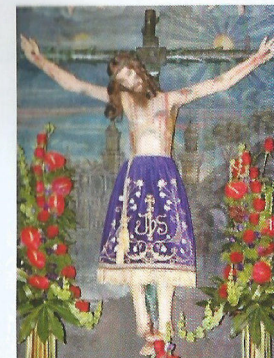


Foto 2 Cristo de Fisterra

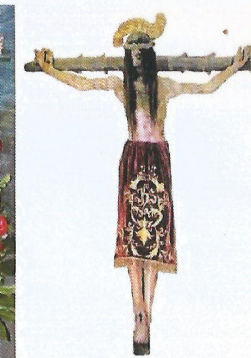


Foto 3. Santo Cristo de Ourense. Anónimo (ca. 1330).



Foto 4. Cristo del Museo Diocesano de Tui. Anónimo (ca. 1355).

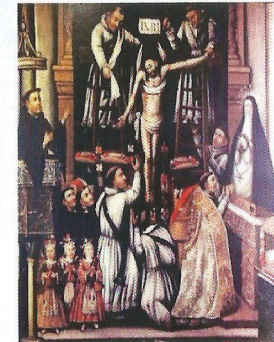


Foto 5. Función do Desencravo ou a Cerimonia do Descendemento. Mudo HeYra (1722) Medina do Campo (Valladolid).



Foto 6. Imaxes mutiladas de Dimas e Xestas (Cangas).

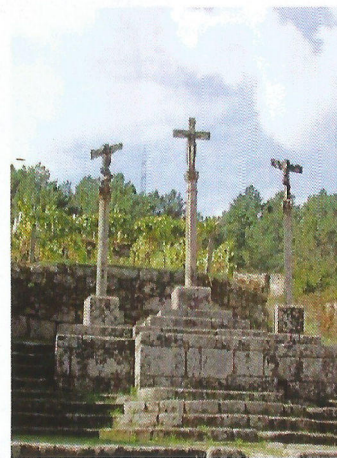


Foto 7. Calvario de Beade (Ourense). Anónimo (1750).

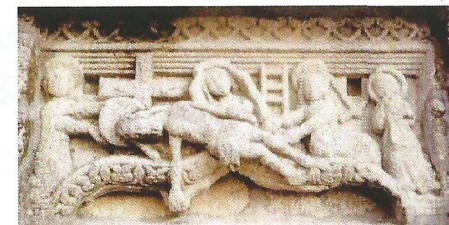


Foto 8. Deposición de Cristo. Relevo anónimo (século XVI). Igrexa de San Salvador de Meis (Pontevedra).

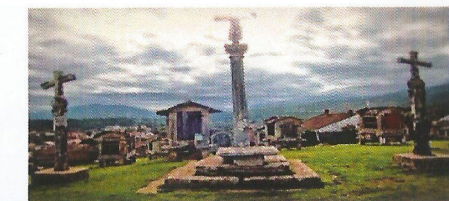


Foto 9. Calvario de Quins en Melón (Ourense) (século XVIII).